

Latinka Perović, *Zatvaranje kruga. Ishod rascepa 1971-1972.* (Sarajevo: University Press – izdanja Magistrat, 2018), 470 str.

Knjiga Latinke Perović *Zatvaranje kruga. Ishod rascepa 1971-1972.* nije nova. Napisana tijekom 1973. i 1974., mnogo je godina čekala povoljne okolnosti za objavljivanje, a i tada joj sreća nije bila sklona: izdana prvi put u Sarajevu 1991., dijelom je uništena u ratu, a dijelom zaboravljena. Ali, kako nas izdavač obavještava u uvodnoj bilješci, česta je uporaba ovoga svjedočanstva potaknula i inicijativu za novo izdanje, pa je tako prije nekoliko mjeseci ono predstavljeno javnosti. Osim sitnih izmjena, tekst knjige nije mijenjan – zato je ostala podjednako autentičnom kao i u svojem prvom izdanju.

Latinka Perović bila je, uz Marka Nikezića, ključna osoba tzv. srpskoga liberalnog rukovodstva. Njih dvoje, kao i mnoge tisuće drugih zastupnika reformističkih ideja u Savezu komunista Jugoslavije, morali su napustiti javni život u radikalnom zaokretu izvedenom početkom 1970-ih – zaokretu kojim je, kako u „Predgovoru” (str. 15–25) kaže Perović, zatvoren krug, a pobijedila „lokalna varijanta staljinizma”.

Zatvaranje kruga nastoji objasniti kako je do toga zaokreta došlo. U pitanju je tekst koji se otima urednoj žanrovskoj klasifikaciji: posjeduje niz nesumnjivo memoarskih elemenata, no prije bi mu se mogla dati odrednica dokumentarnoga prikaza. Perović se opširno služi dokumentima i novinskim materijalom, donoseći opsežne izvode iz stenograma i govora, često puštajući izvore da govore sami. Svoju ulogu i položaj, a i političke okolnosti u kojima je sudjelovala, nastoji prikazati distancirano, pokušava jasno pokazati razliku između zbivanja i vlastite pozicije, vidljivo tražeći točku uravnoteženoga pogleda na to turbulentno razdoblje.

Knjigu otvara „Predgovor uz drugo izdanje” (str. 11–15) Milivoja Bešlina, koji je i autor studije *Fundamentalna memoarsko-dokumentarna knjiga o jednoj prekretnici. Kontekst: vreme, ljudi, svjedočanstva*, objavljene – neobično, nelogično i nepraktično – u zasebnom svesku dodanom knjizi. U ta dva teksta Bešlin kontekstualizira Latinku Perović i njezinu knjigu, dajući sažet prikaz njezinih političkih stavova te prikaz percepcije srpskih liberala u kasnijoj memoarskoj i znanstvenoj literaturi. Bilo bi preglednije kada bi ta dva teksta bila objedinjena, što bi zahtijevao i njihov sadržaj, pa kao jedinstveni predgovor uvela čitatelja u knjigu.

Dva su uvodna teksta Latinke Perović posebice bitna kao okvir razumijevanja cjeline narativa. „Predgovor” (str. 15–25) Perović je pisala pred objavljivanje knjige, u prosincu 1990., pa je u pitanju svojevrсни *post scriptum* ne samo davno napisanoj knjizi nego i sustavu koji knjiga opisuje. Svjesna da je djelovanje srpskih liberala samo jedna epizoda u dugoj povijesti međunarodnoga komunističkog pokreta, autorica zaključuje da „ono što treba objasniti nije Staljin nego staljinizam” (str. 18). A taj sustav, smatra Perović, izraz je patrijarhalnih vrijednosti narodnoga uma: on je utjelovio kolektivistički instinkt masa u pokušaju očuvanja socijalne jednakosti i tradicionalnih forma života pred modernizacijom, što je takva društva na kraju odvelo u stagnaciju. Takvo ju rezoniranje vodi u važan zaključak: nije državni socijalizam stvorio poseban mentalitet, nego je „patrijarhalni mentalitet omogućio državni socijalizam i preko njega, u raznim vidovima, nastavio da traje.

Zamka istorije i jeste u tome što je državni socijalizam institucionalizovao osnovne vrednosti patrijarhalnog društva: kolektivizam, egalitarizam, zatvorenost, kult vođe” (str. 20). Zato u društvima koja su provela autohtone revolucije – kao što je Jugoslavija – nije dovoljno osuditi vođe jer će odgađanje strukturnih promjena samo naći novi ideološki izraz, što se, smatra autorica, i dogodilo – razvijanjem nacionalizma. Perović u ovom dijelu objašnjava i žanrovsku višestrukost teksta: on je s jedne strane „pročišćavanje i izlaženje iz događaja”, a s druge strane obveza sudionika važnih povijesnih zbivanja.

Slijedi „Uvod” (str. 29–37), u kojem autorica skicira teme i događaje koje smatra ključnim zglobovima geneze reformskih ideja u jugoslavenskoj Partiji, a odvajanje Jugoslavije od ostatka Istočnoga bloka naglašava kao odlučujući trenutak u formiranju njezine generacije. Tako ovdje niže Dvadeseti kongres Komunističke partije Sovjetskoga Saveza, Šesti kongres Komunističke partije / Saveza komunista Jugoslavije i Đilasove koncepcije, Program Saveza komunista Jugoslavije iz 1958. i naposljetku početak 1960-ih kao vrijeme formiranja kritičke struje u Partiji, koja je svjesna interesa „birokratije da se očuvaju postojeći odnosi i u njenim jakim osloncima u samoj Partiji”, pri čemu među kritičarima apostrofiraju Milentija Popovića. Tijek 1960-ih vidi kao vrijeme sve očitijega protuslovlja između projekta demokratskoga društva i realnosti monističke Partije te kao vrijeme koncentriranoga napora za rješavanje toga protuslovlja.

Nastavak knjige podijeljen je na dva nejednaka dijela, „Pokušaji reformi” (str. 37–105) te „Period posle IX kongresa SKJ” (str. 105–464), koja su dalje podijeljena na relativno kratke tematske pasuse pod opširnim naslovima, što snalaženje u knjizi čini vrlo jednostavnim. Narativ je postavljen kronološki, pri čemu se gustoća opisa povećava s kasnijim događajima. Prvi, kraći dio pokriva vrijeme u kojem autorica nije obnašala tako visoke političke funkcije: razdoblje nakon Osmoga kongresa Saveza komunista Jugoslavije i uvođenje reforme, Brijunski plenum i njezino sudjelovanje u razradbi *Teza o reorganizaciji i daljem razvoju SKJ*, burno razdoblje izbora, studentskih prosvjeda i sovjetske intervencije u Čehoslovačkoj tijekom 1968. – pri čemu eksplicira zašto je studentski prosvjed ugrozio reformske napore. Zatim, nakon opisa dolaska na funkciju na Šestom kongresu Saveza komunista Srbije, izlaže okolnosti u kojima se novo vodstvo našlo tijekom demonstracija na Kosovu 1968., naglašavajući korist koju autoritarna vlast ima od etničkih sukoba u kojima arbitrira. U cijelom tekstu jasno markira crte razgraničenja dvaju suprotstavljenih tabora i ljudi koji se u njima nalaze, a te distinkcije najjasnije ocrta opisom Devetoga kongresa i prepreka koje je Tito postavio predloženim ograničenjima osobne moći u Savezu komunista. Izravni se sukob zahuktava tijekom izbora 1969. i s početkom ustavne reforme.

Deveti kongres postavljen je kao osnovna točka loma, pa se drugi, znatno obimniji dio knjige zove „Period posle IX kongresa SKJ”. U njemu autorica obrađuje zbivanja do demisije rukovodećih ljudi Srbije u jesen 1972. godine. Nakon razdoblja učvršćenja reformista na vodećim položajima održana je Deseta sjednica Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske, s krupnim posljedicama i u Srbiji: Hrvati se počinju okupljati na nacionalnoj liniji, a njihovi radikalni zahtjevi ostaju zarobljeni u „građanskoj koncepciji nacionalnog pitanja”, čime pružaju dokaze centralistima, a odbijaju i blagonaklone ljude u Srbiji. Srpski vrh poku-

šava prevenirati recipročno nacionalno okupljanje i razumjeti hrvatske zahtjeve. Pritom se Savez komunista Srbije nastoji otresti pijemontskoga položaja Srbije u Jugoslaviji i emancipirati od centralizma te usredotočiti na interna pitanja: poboljšavanje položaja gospodarstva i promjene unutar Partije („Srbija treba da se okrene sebi”). Također se nastoje oprijeti dvostrukom pritisku, osobito na temama kulture – s jedne strane optužbama intelektualaca za rigidnost, a s druge strane optužbama partijskoga centra za popustljivost. Perović nas zatim vodi kroz uzburkano razdoblje rasprave o ustavnim amandmanima, obilježeno nacionalnim sudarima, sučeljavanjima s Titom oko centralizma (autorica tako vidi Drugi kongres samoupravljača u Sarajevu) i velikim spletkama, poput one o suradnji Saveza komunista Hrvatske s ustaškom emigracijom. Apostrofira položaj pokrajina kao najbitniju točku ustavne rasprave u Srbiji, na kojoj se pojavljuju i sve vidljivije pukotine u srpskom vrhu.

Perović stalno naglašava da je ključna točka bilo dogovaranje o budućnosti političkoga sustava jer „je zadiralo u karakter društvenih odnosa, razvoj demokratije, položaj proizvođača i građanina, ali ono se, nužno, prelomilo i kao pitanje odnosa među narodima Jugoslavije. Dobilo je, dakle, nacionalni vid” (str. 152). U borbi za otvaranje političkoga sustava stalna je prepreka Tito, „koji se javljao kao činilac suprotstavljanja republika, a zatim arbitriranja među njima. Pri tome, za Tita je bilo bitno da u tom stanju neprestano drži odnose između Srbije i Hrvatske” (str. 153). On, smatra, čuva jedinstvo Partije kao sredstvo vladavine, sprečavajući time oživotvorenje stvarne federacije, oslanjajući se pritom na Armiju, koja je „bila njegova stvarna politička partija” (str. 307). Iz toga rakursa osvjetljava i Titov udar na reformiste – njihovi zahtjevi za demokratizaciju previše su ugrožavali njegovu osobnu moć. Sve ekscesne slučajeve i podjele unutar srpskoga rukovodstva pripisuje spletkarenju Tita, Kardelja i centra vlasti, pa i razgovore hrvatskoga i srpskoga rukovodstva tih godina opisuje kao sporazumijevanje suprotno Titovim namjerama. Štoviše, iz toga motrišta vidi i Titovu varljivu potporu Hrvatima, udiču koja će ih odvesti predaleko.

Udar na Hrvate na sjednici u Karadorđevu i nakon nje, koji opisuje memoariistički, doživljava kao promjenu generalne orijentacije, čemu slijede spletku u Srbiji u pokušaju razbijanja jedinstva srpskoga Saveza komunista. „Nastojali smo da Srbija ostane okrenuta sebi i da ničim ne ostavimo utisak da je njenom inicijativom izvršen obrt u Hrvatskoj. (...) nastojali [smo] da održimo kurs na modernizaciju i razvoj demokratije. Ali mogućnosti su bile bitno smanjene” (str. 349, 355). Logika nametnutoga jedinstva nameće i politiku ravnoteže i simetrije, pa pritisak na Srbiju raste. Reformsko desetljeće druge Jugoslavije okončano je donošenjem „Pisma Predsjednika SKJ i Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ” i sastankom političkoga aktiva Srbije s Titom u listopadu 1972., nakon čega slijedi demisioniranje reformističke struje i u Srbiji.

Pored osnovnoga kronološkog tijeka argumenata knjigu obilježava niz općih zaključaka, odvojivih od kronologije. Oni su posebno zanimljiv prinos teorijskoj razradi jugoslavenskoga komunističkog iskustva. Tako autorica reformiste smatra krijumčarima promjena protiv volje „masa”, udobno šćućurenih u sustavu koji su spremni braniti od reforme: „Svuda u državnom socijalizmu, pa i u Jugoslaviji, socijalni egalitarizam bio je prepreka izazovu modernizacije, za koju cena mora da se

plati. Na tome je uspostavljen konsenzus između masa i političke birokratije. Mase ne traže novi socijalni poredak već nove vođe, koji će im osigurati široka socijalna prava bez pokrića. Državno-socijalistički model je institucionalizovao parazitski deo ljudske prirode i on se neće lako dati” (str. 429). Doziranje demokracije spriječilo je, smatra, očitovanje razlika i „sprečilo nas je da odrastemo kao društvo” (str. 348), a trijumf centralizma nad reformistima u Srbiji proročanski označava kao kraj Jugoslavije: „U svom ukupnom značenju, modernizacija je bila strana i političkoj birokratiji i isključivim nacionalistima. U osnovi, podjednako patrijarhalni, oni će se, u perspektivi, konceptijski približiti. Deliće se, možda, samo na pitanju gole vlasti” (str. 430). Takvo hladno rezoniranje omogućilo joj je da vidi i bezdan koji se otvara nakon Titove smrti: „Jugoslavija nije nikad bila istinska federacija i ne može ni biti, bez obzira na promene normativnih odnosa između republika i federacije. To će, uverena sam, posle Tita, kad odnosi budu ogoljeni, postati jasno svima, ali će zemlju baciti u teške sukobe. Tita više ne može zameniti pojedinac, a sistem demokratskih institucija nije izgrađen. U stvari, mi smo već u predvorju tih sukoba” (str. 198). Njezini zaključci o naravi srpskoga nacionalizma rezultata kojima nužno vodi također su se pokazali tačnima: „Srbija mora da pristane na upoređivanje i ne treba da prihvati laskanje površnih usrećitelja. To bi je zatvorilo i provincijalizovalo, ispunilo strastima, posle kojih (...) nastupa apatija. Svađa sa drugima oduzimala bi joj energiju potrebnu za tolike fundamentalne poslove koji u njoj stoje neposvršavani” (str. 270). Njezin zaključak – koji je Perović višestruko isticala – da je politika umijeće predviđanja tako je našao potvrdu i u ovoj knjizi.

Rijetko se nailazi na ovako studiozno i višeslojno montirane memoare – memoare koji to zapravo nisu, nego su trezvena studija koja uspostavlja teško osporivu kronologiju bitnih događaja toga prijelomnog trenutka. Perović nam pruža jedinstven, dokumentirani okvir razumijevanju uzroka i posljedica, oslobađajući slom jugoslavenskoga pokušaja reformi kojekakvih naknadnih mistifikacija, a zatim iz tako solidno učvršćenog, činjeničnog okvira izvodi argumentirane zaključke, održive i 45 godina nakon nastanka rukopisa. Neopterećena sirenskom privlačnošću anegdotalnoga pristupa ili osobnoga razračunavanja, Perović pisanju vlastitih sjećanja pristupa sa zreloom distancom znanstvenika, ne uskraćujući im s druge strane autentičnost proživljenoga. Prava mjera sjećanja i dokumenata odvagana je sigurnom rukom istraživača koji dobro pretpostavlja što će budući istraživač u tekstu tražiti. Tekstom se, unatoč kompleksnosti i opširnosti, barata s lakoćom, ponajviše zbog dobro posložene ravnoteže kronološkoga slijeda i općih zaključaka. O preglednosti *Zatvaranja kruga* možda ponajbolje svjedoči uvodničar, Milivoj Bešlin, koji je na zagrebačkom predstavljanju knjige potvrdio da je knjigu višestruko uspoređivao s izvorima. Bila nam konačna analiza Latinke Perović prihvatljiva ili ne – iako ju nije lako osporavati – već autentičnost pri izboru dokumenata i važnih kronoloških zglobova, ključnih točaka u razvoju krize čini ovu knjigu nezaobilaznom u razumijevanju pozicija jugoslavenskih komunističkih reformista.

MARKO RADIĆ